

Zmiana paradygmatu. Aspekty środowiskowe jako imperatyw zmiany w środowisku mieszkaniowym

The Paradigm Change. Environmental Aspects as Transformative Imperative in the Housing Environment

Streszczenie:

Sacrum w przestrzeni zamieszkiwania przedstawia szacunek dla niewidzialnego. Ludzie, tworząc prywatne sanktuaria w domach, stawiając przydrożne krzyże i kapliczki, podkreślają swoją potrzebę bezpieczeństwa i ochrony w codziennym życiu. Ale dzisiejsze sanktuaria są inne; architektoniczne i urbanistyczne środki wyrazu różnią się od tych z poprzednich stuleci. Jednocześnie często odnoszą się lub wykorzystują ten sam język by wyrazić ideę sacrum. Pogłębiona analiza prac teoretycznych i przykładów realizacji oparta na wieloletnich badaniach naukowych i obserwacji realizowanych obiektów pozwala autorce na sformułowanie tezy o zmianie paradygmatu zjawiska, które można zdefiniować jako sacrum w środowisku mieszkaniowym.

Abstract:

The sacred in the habitation space depicts respect for the unseen. The people underlined their fear and hope for safety, comfort, and well-being in the sanctuaries inside their homes or roadside crosses and chapels. But contemporary shrines are different; architectural and urban means and solutions differ from those from previous ages. At the same time, they refer to or even use the same elements to express the holy. An expanded analysis of theoretical works and design examples based on longtime research and observations of the described phenomenon allows the author to formulate a thesis about a strongly changing paradigm in what one can describe as the sacred in a housing environment.

Słowa kluczowe: sacrum, tradycja, środowisko mieszkaniowe, kultura, ekologia, zasada rozwoju zrównoważonego, zmiany klimatyczne
Key words: The sacred, tradition, housing environment, culture, ecology, sustainable development principle, climate change

„Tylko bezmyślny obserwator może przeczyć istnieniu korespondencji między światem techniki i archaicznym światem symboli mitologicznych. Oczywiście nowość zrodzona przez technikę jawi się zrazu wyłącznie jako nowość. Już jednak w pierwszym wspomnieniu z dzieciństwa zmienia ona swój wygląd. Każde dzieciństwo dokonuje dla ludzkości czegoś wielkiego niepowtarzalnego. Każde dzieciństwo, w swym zainteresowaniu fenomenami technicznymi, w swej ciekawości dla wszelkiego rodzaju wynalazków i maszyn, wiąże zdobycze techniki ze starym światem symboli. Nie ma niczego w sferze natury, co z zasady umykałoby takiemu związkowi. Tyle tylko, że związek ten powstaje w aurze przyzwyczajenia, nie zaś nowości. We wspomnieniu, dzieciństwie i marzeniu sennym. Przebudzenie [N 2a,1]”
(Benjamin, 2005, s. 507)

‘Only the thoughtless observer can deny that correspondences come into play between the world of modern technology and the archaic symbol-world of mythology. Of course, initially the technologically new seems nothing more than that. But in the very next childhood memory, its traits are already altered. Every childhood achieves something great and irreplaceable for humanity. By the interest it takes in technological phenomena, by the curiosity it displays before any sort of invention or machinery, every childhood binds the accomplishments of technology to the old world of symbol. There is nothing in the realm of nature that from the outset would be exempt from such a bond. Only it takes form not in the aura of novelty but in the aura of the habitual. In memory, childhood, and dream. Awakening [N2a,1]’
(Benjamin, 1999, p. 461)

Wstęp

Każda epoka podąża za określonym zbiorem wartości i przekonani oraz usiłuje zapisać je w budynkach. W ten sposób przestrzeń zbudowana staje się egzemplifikacją transcendentnego. Przynajmniej do pewnego stopnia. Przede wszystkim sylwetka miasta odzwierciedla aktualne najważniejsze społecznie wartości. Wieże kościelne, ratusze, a dziś budynki wysokościowe dominują krajobraz w stopniu, w jakim zmieniają się stosunki społeczne i najbardziej ważące ich elementy. Nawet jeżeli sacrum jest czymś odmiennym w sensie religijnym, to jego inne atrybuty – unikatowość i wyjątkowość (Streng, 2019) – można odnieść do fizycznego wymiaru krajobrazów tworzonych przez człowieka, tam gdzie kulturowo, ekonomicznie czy społecznie istotne budynki dominują w przestrzeni miasta. Sacrum dnia dzisiejszego było i jest zawsze widoczne (il. 1). Tematyka artykułu skupia się na zachodzących zmianach w świadomości ekologicznej oraz sposobie postrzegania zagadnień odnoszących się do zasady rozwoju zrównoważonego, zarówno w Polsce, jak i w kontekście globalnym. Badania nad tymi problemami zostały podjęte na początku lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku i pojawiły się w pracy doktorskiej autorki, dotyczącej roli i znaczenia strefy podmiejskiej w projektowaniu urbanistycznym (Mikielewicz, 1999). Analizy te były kontynuowane w sposób ciągły w kolejnych latach i rozszerzane o informacje dotyczące zagadnień środowiskowych w środowisku mieszkaniowym w szczególności, w teorii i praktyce architektonicznej i urbanistycznej, odnosząc się również do poziomu świadomości zarówno w odniesieniu do profesjonalistów, jak i ogółu

Introduction

Every epoch follows a set of beliefs and values and tries to engrave them in stone. So, the built environment is, in effect, an exemplification of the transcendent. At least to a point. The cityscape especially stresses the actual social values. The church spires, town halls, and nowadays skyscrapers dominate the landscapes according to the changing importance of people's interests. Even if the sacred is something separate in the religious sense, its other attributes – uniqueness and extraordinariness (Streng, 2019) will apply to the physical reality of the human-made landscapes where the culturally, economically, and socially significant buildings dominate the cityscape. The actual sacred was and is always visible (Ill. 1). The article concentrates on the ongoing change in ecological awareness and the perception of the importance of the issues connected with the sustainable development principle in Poland and globally. The research started in the early 1990s with the author's dissertation on the role and significance of the suburban fringe of a city in urban design (Mikielewicz, 1999). It was followed by a constant gathering of information regarding environmental issues in the housing environment, architectural and urban design practice, and the levels of awareness in public and professional domains. The chosen methodological approach belongs to the method of cultural and semantic analysis, where the subject of research

Il. 1. Rzym, Włochy. Żywy dowód zachodzących zmian klimatu i symboliczna zmiana paradygmatu sacrum – zielona papuga (aleksandretta obrożna zasiedlająca lasy Afryki i Indii) z dużej kolonii zamieszkującej wzgórze Monte Pincio. W zachodzącym słońcu w tle kopuła watykańskiej bazyliki św. Piotra. Fot.: R. Mikielewicz, 2019

Ill. 1. Rome, Italy. Living proof of climate change and a symbolic shift in the sacred paradigm – a green parrot (a rose-ringed parakeet native to Africa and India) from a large local wild colony sitting on a branch at Monte Pincio, at sundown with the Vatican's St. Peter's Dome in the background. Photo: R. Mikielewicz, 2019

społeczeństwa. Użyta metodologia badawcza opiera się głównie na analizie kulturowo-semantycznej, w której podmiot badawczy określa podstawy metodologiczne, bazując na szerokiej analizie źródeł pokazujących postrzeganie środowiska zamieszkiwania oraz zagadnień środowiskowych w kulturze popularnej, w szczególności w źródłach pisanych i wizualnych, w literaturze, Internecie i gazetach codziennych – od ikonicznego „Sacrum i profanum” Mircei Eliade (Eliade, 1959) po wytyczne projektowe dla współczesnych dzielnic mieszkaniowych (TOD Guide for Urban Communities, 2014). Takie interdyscyplinarne, intertekstualne i wielołątkowe podejście umożliwia integrację w ramach badań naukowych istoty wpływu studiów filozoficznych oraz praktyki projektowej na codzienne zachowania ludzi, najważniejszego czynnika w przypadku konieczności zachowania środowiska naturalnego, tak istotnego w przypadku kryzysu klimatycznego jakiego doświadczamy.

Transcendentalność jako immanentny czynnik przestrzeni zbudowanej

Środowisko mieszkaniowe charakteryzowało się zawsze specyficznymi cechami w odniesieniu do sacrum zamieszkiwania jako ucieleśnienia prywatności. Walter Benjamin porównał mieszkańców miasta do wspólnoty zamieszkującej ulicę (Benjamin, 1999, s. 879). „Zbiorowość to wiecznie niespokojne, zawsze ruchliwe jestwo żyjące, doznające, poznające i odczuwające między murami domów, tak jak poszczególne jednostki – pod osłoną swoich czterech ścian.” (Benjamin, 2005, s. 931). Przestrzeń publiczna i środowisko mieszkaniowe są przestrzenią prywatnego kultu i sacrum dla każdego z nas. W takiej wspólnocie można znaleźć szczególnie wrażliwych i ważnych obserwatorów, zdolnych do opisu wzorców postępowania społeczeństw, które niejednokrotnie w sposób nieuświadomiony są powielane. Osoby takie potrafią również przewidywać następstwa pochodzące z tych zachowań. Do takich ludzi należy laureatka Nagrody Nobla w dziedzinie literatury za rok 2018 Olga Tokarczuk. W jej wykładzie noblowskim z 2019 roku opisuje ona świat jako coś umierającego i rozpadającego się. Świat ten „staje się zbiorem rzeczy i wydarzeń, martwą przestrzenią, w której poruszamy się samotni i zagubieni, miotani czyimiś decyzjami, zniewoleni niezrozumiałym fatum, poczuciem bycia igraszką wielkich sił historii czy przypadku. Nasza duchowość zanika albo staje się powierzchowna i rytualna. Albo po prostu stajemy się wyznawcami prostych sił – fizycznych, społecznych, ekonomicznych, które poruszają nami jakbyśmy byli zombie.” (Tokarczuk, 2019, ss. 16-17). I jest to rzecz, której nie dostrzegamy i nie jesteśmy świadomi. Pisarka podkreśla zdecydowanie, że „świat umiera, a my nawet tego nie zauważamy.” (Tokarczuk, 2019, s. 16). To dramatyczne stwierdzenie znajduje swoje potwierdzenie w pracach naukowych socjologów (np. Zygmunta Baumann czy Richarda Sennetta), w których opisywane są i rozczłonkowane społeczeństwa, i wpływ tego zindywidualizowania postaw na przestrzeń.

Jak zauważa Tokarczuk, „życie tworzą wydarzenia, lecz dopiero wtedy, gdy potrafimy je zinterpretować, próbować zrozumieć i nadać im sens, zamieniają się one w doświadczenie. Wydarzenia są faktami, ale doświadczenie

determines the methodological basis also grounded on broad research of sources showing the perception of housing environment and environmental issues in popular culture, especially in written and visual media, in Internet, literature, and newspapers – from iconic Eliade’s “The Sacred and the Profane” (Eliade, 1959) to contemporary urban design guide (TOD Guide for Urban Communities, 2014). Such an interdisciplinary, multi-faceted, and intertextual approach to scientific research allows for the inclusion of the impact of the philosophical and design studies on the everyday routines of the people, which makes the most significant change in the case of environmental preservation so crucial in the climate crises we confront.

Transcendent As an Inherent Element of the Built Environment

The housing environment always had specific features regarding the sacred as the dwelling place is the epitome of privacy. Walter Benjamin described the citizens of a city as a collective where the streets are the dwelling place (Benjamin, 1999, p. 879). This ‘collective is an eternally wakeful, eternally agitated being that – in the space between the building fronts – lives, experiences, understands, and invents as much as individuals do within the privacy of their own four walls.’ (Benjamin, 1999, p. 879). The public space and the housing environment are the scenery for private worship and the sacred for any of us.

In this collective, there are susceptible and observant persons able to describe the patterns the societies follow unconsciously and see the challenges coming from differentiated behavior. To such people belong the writers such as the Literature Nobel Prize Laureate Olga Tokarczuk. In her 2019 lecture, she describes the world as something falling apart. A world which ‘is becoming a collection of things and incidents, a lifeless expanse in which we move around lost and lonely, tossed here and there by somebody else’s decisions, constrained by an incomprehensible fate, a sense of being the plaything of the major forces of history or chance. Our spirituality is either vanishing or becoming superficial and ritualistic. Or else we are just becoming the followers of simple forces physical, social, and economic that move us around as if we were zombies. And in such a world we really are zombies.’ (Tokarczuk, 2019, pp. 16-17). A thing we are entirely failing to see and be aware of. She claims vehemently - ‘The world is dying, and we are failing to notice.’ (Tokarczuk, 2019, p. 16). This dramatic statement is confirmed in sociologists’ research works (f. ex.: Zygmunt Baumann’s or Richard Sennett’s), where the fragmented society and its influence on space are described.

But as Tokarczuk remarks: ‘Life is created by events, but it is only when we are able to interpret them, try to understand them and lend them meaning that they are transformed into experience. Events are facts, but experience is something inexpressibly different. It is experience, and not any event, that makes up

jest czymś niewyraźnie innym. To ono, nie zaś wydarzenie, jest materią naszego życia. Doświadczenie jest faktem poddanym interpretacji i umieszczonym w pamięci. Odwołuje się także do pewnej podstawy, jaką mamy w umyśle, do głębokiej struktury znaczeń, na której potrafimy rozpiąć nasze własne życie i przyrzeć mu się dokładnie.” (Tokarczuk, 2019, s. 11). Olga Tokarczuk podkreśla, że elementem strukturyzującym doświadczenie i fakty jest mit, a „mit jak wiadomo nigdy się nie wydarzył, ale dzieje się zawsze. Dziś działa już nie tylko poprzez przygody antycznych herosów, ale przenika do wszechobecnych i jak najbardziej popularnych opowieści współczesnego kina, gier, literatury. Życie mieszkańców Olimpu przeniosło się do Dynastii, a heroiczne czyny bohaterów obsługuje Lara Croft.” (Tokarczuk, 2019, s. 11).

W takiej przestrzeni wyobraźni społecznej, ta fizyczna przestrzeń jest obiektem masowej konsumpcji i popkultury, w której przeszłe ważne elementy zmieniają swoje znaczenia i wartość. Rytuály przestrzeni fizycznej stają się powierzchowne. Ale przestrzeń wokół nas jest doświadczana, a jej struktura budowana poprzez to doświadczanie, co widać na przykładzie obszarów podlegających procesom gentryfikacji (Zukin, 2010), Ponieważ współcześnie doświadczenie samo w sobie stało się wartością o charakterze sacrum. Ta nieadekwatność wartości przestrzeni miejskiej stała się obiektem analizy w pracach teoretycznych Rema Koolhaasa (Sudjic, 2014, ss. 227-238). Koolhaas twierdzi, że architekci i urbaniści próbujący kontroli współczesnego miasta za pomocą segregowania komunikacji oraz przyjaznych środowisku naturalnemu rozwiązań postawili się w sytuacji neutralizowania wrodzonych cech miasta, zaprzeczając jego naturalnym cechom. Podsumowując te rozważania, Koolhaas porównuje ostatecznie Jane Jacobs do Walta Disneya (Sudjic, 2014, s. 238).

W perspektywie historycznej poszukiwanie sacrum oraz wyższych wartości społecznych inspirowało utopijne projekty przestrzenne. Niemniej tak jak podkreśla to brytyjski historyk Gregory Clayer, te idee utopii społecznych nigdy nie bazowały na konsumpcjonizmie i obfitości dóbr materialnych, lecz proponowały oparcie się na wstrzemięźliwości i prostocie (Clayer, 2020, s. 12). Można tu dodać, że do czasów dzisiejszych. Badania dotyczące przestrzeni sacrum w domach prywatnych pokazują znaczące zmiany w podejściu mieszkańców. Obrazy świętych i figurki Matki Bożej zastąpiły ekrany telewizorów i inne dobra materialne (Białkowski A., Białkowska K., Sobieszek, 2020). Przestrzeń sacrum, jeżeli pozostała, przeniosła się do wewnętrznej przestrzeni duchowej osoby, nie uwidaczniając się w miejscu, które ona zamieszkuje (Białkowski A., 2020, ss. 5-6).

Nowy paradygmat

– konieczność w zmieniającym się świecie

W świecie zafascynowanym konsumpcją trudno jest orientować się na wartości duchowe i zauważać ich zewnętrzny, materialny wyraz. Sacrum zostaje silnie zrytualizowane, a jednocześnie całkowicie pozbawione metafizycznych znaczeń. Tak samo jak w życiu codziennym zjawisko to dotyczy architektury i urbanistyki. Zrytualizowane rozwiązania

the material of our lives. Experience is a fact that has been interpreted and situated in memory. It also refers to a certain foundation we have in our minds, to a deep structure of significations upon which we can unfurl our own lives and examine them fully and carefully.’ (Tokarczuk, 2019, p. 11). She stresses the role of a myth as something structuring experience and facts. ‘Everyone knows that myths never really happened but are always going on. Now they go on not only through the adventures of ancient heroes, but rather also make their way into the ubiquitous and most popular stories of contemporary film, games and literature. The lives of the inhabitants of Mount Olympus have been transferred to Dynasty, and the heroic acts of the heroes are attended to by Lara Croft.’ (Tokarczuk, 2019, p. 11).

And in this social imagination, the space is also an object of mass consumption and popular culture, where the past significant elements change its values and meaning. And the habits of physical space are also superficial and ritualized. But the space around us is experienced and built upon these experiences, as many examples of gentrified areas show (Zukin, 2010). Because an experience got a value as something sacred in itself. This inadequacy of built-in values in the city space got under scrutiny in the written works by Rem Koolhaas (Sudjic, 2014, pp. 227-238). He claims that architects and urban planners who tried to control the contemporary city through car-free traffic and nature-friendly solutions got themselves into a position of neutralizing immanent urban features contrary to the city’s natural bustling attire. So in the effect of the efforts to preserve the busy street and the hostility toward everything which got with the modernity into the city space, we received an area with entirely anti-urban conditions. In summing up, he compares Jane Jacobs to Walt Disney this way (Sudjic, 2014, p. 238). Throughout history, the search for higher values and the sacred in society inspired utopian ideas of space structure. But as a British historian, Gregory Clayer underlines these ideas were never based on consumerism and the abundance of material goods but followed austerity and restraint principles (Clayer, 2020, p. 12). We can add that, till now. The research on sacred spaces in private homes shows substantial changes in the attitude of the houses’ inhabitants. Here the pictures of saints and Holy Mary figurines got replaced with LED TV screens and other goods of capitalist consumerism (Białkowski A., Białkowska K., Sobieszek, 2020). The sacred space, if it remained, moved into a person’s spiritual privacy, not necessarily the place she occupied (Białkowski A., 2020, pp. 5-6).

The New Paradigm

– a Necessity in the Changing World

In a world obsessed with consumption, orienting yourself to spiritual values and their spatial expressions is hard. And the sacred is strongly ritualized but then often void of metaphysical meaning. And as in everyday life, the same happens in architecture and urban design. Ritualized solutions brought people looking for

przyniósł efekt w postaci zajmujących rozległe przestrzenie przedmieść będących miejscami ucieczki dla ludzi szukających lepszych warunków życia. W dłuższej perspektywie jest to taki rodzaj środowiska mieszkaniowego, który zniekształca marzenie o życiu w bardziej zielonej, zdrowszej przestrzeni; a także znacznie zmniejsza dostępność do usług miejskich. „Istnienie slumsów sprawiło, że klasa średnia zaczęła pragnąć ucieczki z miasta, i zrobiła to. Ci ludzie chcieli móc patrzeć z okna i widzieć drzewa. W zamian patrzyli za okno i widzieli innych ludzi patrzących ze swoich okien na nich” (Dobereiner, 2019, s. 7). Współcześni architekci starają się zastąpić tego typu środowisko mieszkaniowe poprzez przestrzeń opartą na bardziej zrównoważonych rozwiązaniach opartych na różnorodnych strategiach projektowych, od rozwiązań czysto technicznych po ogólne zmiany w wyglądzie i funkcjonowaniu budynków, jak w bogotańskim budynku wielorodzinnym Santalaia projektu biura Exacta Proyecto Total z 2015 roku (Greenroof.com, 2022, *Santalaia*) czy wiedeńskim, właśnie otwartym, sklepie Ikea przy dworcu Westbahnhof (Schneyder E., 2021), (patrz również il. 2). Stosowane rozwiązania zmieniają również użytkowanie otwartej przestrzeni miejskiej – pojawiają się współdzielone (tzw. miejskie) rowery czy samochody – lub poprawiana jest jakość środowiska naturalnego poprzez mniej lub bardziej zaawansowane interwencje oparte na zasadach funkcjonowania naturalnych ekosystemów – jak użycie mikroretencji (il. 3, 4, 5). Można zauważyć również wiele więcej przykładów uzupełnień istniejącej zabudowy, również w obszarach obrzeżnych kwartałów miejskich, czyli tych przestrzeni miejskich, które były uważane dotychczas za mniej atrakcyjne od lokalizacji w centrum miasta. Takie

better living conditions in vast spaces taking suburbs. In the long-term perspective, this kind of housing environment deteriorates the dream of living in a greener, healthier neighborhood; it greatly reduces easy access to urban services. ‘Slums were what made the middle class to get away from the city, and they did. They wanted to look out of their windows and see trees. Instead, they looked out of their windows and saw people looking out of their windows at them.’ (Dobereiner, 2019, p. 7). Contemporary architects try to replace such a housing environment with more sustainable solutions based on different strategies used in their designs. From just technical solutions to overall changes in the appearance and functioning of the buildings, as in the 2015 Bogotá tenement house Santalaia by Exacta Proyecto Total (Greenroof.com, 2022, *Santalaia*) or Vienna’s new, just opened, Ikea shop at Westbahnhof (Schneyder E., 2021), (see also Ill. 2).

The chosen solutions also change the use of urban open space – sharing bicycles or cars – or improve the environment through more or less sophisticated nature-based interventions – as micro-retention (Ill. 3, 4, 5). There are also many more examples of fill-ins in the existing, sometimes very dilapidated urban blocks, not only in the always valued city centers but also in the less attractive locations. Such an approach concludes that the housing environment is a space of a used city, with all implications coming from small changes in already existing and previously formed areas (Frank, Lindenmayer, Loewenberg,

II.2. Londyn, Wlk. Brytania. Zazieleniona elewacja jednego z wielu budynków centrum miasta (dzielnica Bloomsbury) pokazuje zmianę w estetyce oraz znaczeniu społecznym i ekonomicznym zabudowy. Fot.: R. Mikielwicz, 2020

III.2. London. Great Britain. A green façade of an insignificant building in the city center (Bloomsbury Borough) shows a change in aesthetics and social and economic influence. Photo: R. Mikielwicz, 2020

podejście do przestrzeni zurbanizowanej miasta zakłada, iż przestrzeń zamieszkiwania to przestrzeń miasta używanego (bądź zużytego), z wszystkimi implikacjami wynikającymi z niewielkich czasem zmian w istniejących i wcześniej w pełni ukształtowanych obszarach (Frank, Lindenmayer, Loewenberg, i in., 2017). Tworzone są również szersze wizje strategii urbanistycznych w podejściu do miasta, jak przykładowo wymieniona tu idea środowiska mieszkaniowego Organicity (Dobereiner, 2019, ss. 64-89) czy oparta na działaniu wspólnoty i zasady jeden pomiędzy wieloma wizja odnowy miasta prezentowana przez Richarda Sennett'a (Sennett, 2018, ss. 293-302).

Zmiana w sposobie podejścia do środowiska mieszkaniowego oraz zaangażowania społecznego architektów została zauważona w werdyktach jury Nagrody Pritzкера, kiedy kolejno trafiła w ręce Alejandro Araveny w 2016 (Pritzker Architecture Prize, 2016), Balkrishny Doshi'ego w 2018 (Pritzker Architecture Prize, 2018), a wreszcie w 2021 roku Anny Lacaton i Jean-Phillipa Vassala (Pritzker Architecture Prize, 2021). Ci ostatni zdobyli uhonorowani także Europejską Nagrodą Miesa van der Rohe w 2019 roku przyznawaną za renowację budynku mieszkalnego w Bordeaux (EU MiesAward_Grand Parc Bordeaux, 2019).

Aravena określił cały proces powstawania swoich projektów domów socjalnych Elemental jako konieczność we współczesnym świecie trapionym nierównościami społecznymi i potrzebą zapewnienia odpowiedniej przestrzeni mieszkalnej (Aravena, Iacobelli, 2016, ss. 24-28). Ten architekt pozwolił nawet na korzystanie z własnych projektów (rysunków technicznych budynków) jako plików otwartego dostępu, możliwych do pobrania przez każdego potrzebującego (Elemental, 2022).

W roku 2022 Nagroda Pritzкера trafiła do afrykańskiego architekta Francis Kéré. W uzasadnieniu jury podkreśla (wśród innych zagadnień), że: „architektura to nie obiekt, ale cele; nie produkt, ale proces” (Pritzker Architecture Prize, 2022, paragraf. 2) – a to jest istota rozumienia pojęcia ekologii i opartego na ekologicznym myśleniu projektowania. Ponadto wydaje się znaczące, iż oceniając prace Kéré'go, jury podkreśla znaczenie tego co było i jest „kamieniem węgielnym praktyki architektonicznej: poczucie wspólnoty i jakość narracji.” (Pritzker Architecture Prize, 2022, paragraf. 10) Innym ważnym, a zwykłe

II.3. Paryż, Francja. Stacja roweru miejskiego zabiera przestrzeń samochodom, a nie przechodniom. Fot.: R. Mikielwicz, 2010

III.3. Paris, France. A station for sharing bicycles takes the space from the cars, not the pedestrians. Photo: R. Mikielwicz, 2010

& others, 2017). The greater urban strategies are developed like the ideas of Organicity (Dobereiner, 2019, pp. 64-89) or, also community-oriented, based on one among many principles, city restoration ideas of Richard Sennett (Sennett, 2018, pp. 293-302).

The change in attitude to the housing environment and the architects' engagement in social issues were acknowledged by the Pritzker Prize Jury, first with the award going to Alejandro Aravena in 2016 (Pritzker Architecture Prize, 2016), then Balkrishna Doshi in 2018 (Pritzker Architecture Prize, 2018) and lately in 2021 to Anne Lacaton and Jean-Phillipe Vassal (Pritzker Architecture Prize, 2021). The latter also got recognition by Mies van der Rohe Award in 2019 for their renovation of the Bordeaux housing estate (EU MiesAward_Grand Parc Bordeaux, 2019).

Aravena described the whole process of his Elemental social housing projects as a necessity in the contemporary world plagued by inequity and the need for proper dwelling space. (Aravena, Iacobelli, 2016, 24-28) He goes so far that he allows the use of his designs as open-access files for download (Elemental, 2022).

In 2022 the Pritzker Prize went to Francis Kéré, an African architect. The jury citation stresses (among other issues) 'that architecture is not about the object but the objective; not the product, but the process' (Pritzker Architecture Prize, 2022, para. 2) – the essence of ecology and ecological design thinking. It is also remarkable that looking at Kéré's work, the jury underlines what is and was 'a cornerstone of architectural practice: a sense of community and narrative quality.' (Pritzker Architecture Prize, 2022, para. 10). Another essential but mainly overlooked broad issue raised is: 'the necessary struggle to change unsustainable patterns of production and consumption, as we strive to provide adequate buildings and

II.4. Paryż, Francja. Nowy, ekologiczny ogród miejski wyposażony w rozbudowany system retencyjny i bioróżnorodne trawniki w centrum dzielnicy na obrzeżach Wielkiego Paryża. Dzielnica o przenikających się funkcjach uniwersyteckiej i mieszkaniowej w powiązanych przestrzennie kwartałach. Fot.: R. Mikielwicz, 2010

III.4. Paris, France. New ecological city garden with an expanded retention system and biodiversity lawns in the mixed-use residential and university district on the outskirts of Greater Paris. Photo: R. Mikielwicz, 2010

Achtung: Essbar!

Hier wachsen in diesem Sommer

Tomaten, Zucchini, Auberginen, Gurken und Kohlrabi.

Die Stadt lädt Sie ein, bei dem reifen Gemüse zuzugreifen.

Landeshauptstadt Mainz
67- Grünamt

II.5. Moguncja, Niemcy. Tablica informacyjna na trawniku zamienionym w grządkę warzywną obwieszająca możliwość korzystania z posadzonych warzyw: pomidorów, cukinii, bakłażanów, ogórków i kalarepy. Fot.: R. Mikielewicz, 2015

III.5. Mainz, Germany. Information board on a lawn changed into an edible garden stating that the citizens can eat vegetables planted here: tomatoes, zucchini, eggplants, cucumbers, and turnip cabbages. Photo: R. Mikielewicz, 2015

pomijanym zagadnieniem działalności architekta, jest podkreślone w uzasadnieniu znaczenie: „koniecznej walki o zmianę nierównoważonych procesów produkcji i konsumpcji, gdy staramy się zapewnić odpowiednie budynki i infrastrukturę dla milionów ludzi w potrzebie.” (Pritzker Architecture Prize, 2022, paragraf. 9). Innym zakorzenionym w ekologii zagadnieniem jest to, że architekt „zadaje podstawowe pytania o znaczenie trwałości i wytrzymałości konstrukcji w kontekście ciągłych zmian technologicznych oraz użytkowania i ponownego wykorzystania struktur. W tym samym czasie jego rozwój jako współczesnego humanisty łączy głęboki szacunek dla historii, tradycji, precyzji, pisanych i niepisanych zasad.” (Pritzker Architecture Prize, 2022, paragraf. 10). Te poruszone na przykładzie jednostki zagadnienia przedstawiają szerokie spektrum problemów, do których rozwiązywania w architekturze i urbanistyce zrównoważonej używane są różnorodne odpowiedzi. Odmienne niż w nowoczesnej, głównie zachodniej architekturze, w tradycyjnym budownictwie zagadnienia te zwykle znajdowały rozwiązania wynikające z uwzględnienia potrzeb klimatu i lokalnych uwarunkowań.

Poprzez nagradzanie wcześniej marginalizowanego i mniej widocznego trendu architektury współczesnej sędziowie najbardziej prestiżowych nagród architektonicznych podnieśli rangę zrównoważonego podejścia do architektury do najwyższego, wcześniej w takim stopniu nie akceptowanego, poziomu uznania. Zmiany w sposobie postrzegania architektury zrównoważonej widoczne są także w innych zmianach mniejszego zasięgu, jak np. w tematyce poruszanej i sposobie jej prezentowania w periodyku Polskiej Izby Architektów, narzędziu informacji dla pojedynczego aktywnego profesjonalisty (Zawód: Architekt numer 84 z tematem wiodącym Śmierć i drugie życie architektury z 2022). Żyjąc w epoce Antropocenu, jak nasze czasy zostały zdefiniowane na początku XXI wieku (Crutzen, Stoermer, 2000, ss. 17-18), jesteśmy poddani w najwyższym stopniu niebezpieczeństwu własnego chowu, uwarunkowanym niestabilnością klimatu i ekonomii (porównaj np. Bendyk, 2020, szczególnie ss. 119-148; 149-202). Tak więc zmiana w podejściu do używanych rozwiązań projektowych jest niezbędna, jeśli nie oczywista. Tak jak tradycyjne rozumienie

infrastructure for billions in need.’ (Pritzker Architecture Prize, 2022, para. 9). Another issue, also based on ecology, is that the architect ‘raises fundamental questions of the meaning of permanence and durability of construction in a context of constant technological changes and of use and re-use of structures. At the same time his development of a contemporary humanism merges a deep respect for history, tradition, precision, written and unwritten rules.’ (Pritzker Architecture Prize, 2022, para. 10). These build a broad spectrum of problems approached and answered differently in the sustainable architectural and urban solutions; differently to the modern western architecture, not the traditional, rooted in a deep understanding of climate and local implications.

In awarding the previously marginalized, less visible, but getting more potent, architectural stream, the juries of the most desirable architectural awards elevated the sustainable approach in architecture to a, not accepted before, level of recognition. But that the way of looking at sustainable architectural design changes is visible from even such minor changes as the tenor of the published professional information for a singular professional as such periodical as the latest Polish Chamber of Architects bulletin shows (Śmierć i drugie życie architektury, 2022).

Living in an Anthropocene age as it got defined at the beginning of the 21. century (Crutzen, Stoermer, 2000, pp. 17-18), we are exposed to the extreme of self-induced dangers coming from the instability of the climate and economy (compare f.ex.: Bendyk, 2020, especially pp. 119-148; 149-202). So the change in design is necessary, if not always obvious. And as the traditional meaning of the sacred in housing could reach from a private worship place in the flat or main chamber space to a community-integrated church dominating the housing landscape. Perhaps nowadays, the real sacrum in the housing environment is defined just by concentrating on the needs of the less lucky inhabitants of the space. Hearing of the often unspoken or poorly articulated demands could satisfy the need for spirituality in the space by just doing. An action of humanity and one’s neighbor’s love truthfully lived.

Sustainable Development Principle as the New Sacred

Analyzing the architecture of power, especially sacral contemporary iconic buildings, Dejan Sudjic remarks, ‘All architecture has its origin in sacred building. Its technics, intellectual as well as material, have shaped architecture’s contemporary role and given us our understanding of an architectural language, with temporal as well as a spiritual content.’ (Sudjic, 2011, p. 361), (III. 6). Such a point of view stresses the role of the sacred in the everyday space structures and daily life of humans. The transcendental however-understand plays a significant part in our doings. And especially, the housing environment gets new

sacrum w środowisku mieszkaniowym może odnosić się od prywatnego miejsca kultu w mieszkaniu czy głównym pomieszczeniu budynku do związanej z funkcjonowaniem lokalnej wspólnoty świątyni dominującej krajobraz miasta czy wsi, tak być może dzisiaj prawdziwe sacrum w przestrzeni zamieszkiwania definiowalne jest poprzez zainteresowanie potrzebami tych mniej uprzywilejowanych mieszkańców. Taka wrażliwość na często niewypowiedziane lub źle wyartykułowane potrzeby może zaspokoić potrzebę duchowości w przestrzeni poprzez zwykłe działanie – ludzką wrażliwość i prawdziwie przeżywaną miłość bliźniego.

Zasada rozwoju zrównoważonego jako nowe sacrum

W trakcie analizy architektury obrazującej dominację, a w szczególności analizy sposobu oddziaływania współczesnych ikonicznych budynków sakralnych Dejan Sudjic zauważa, że „każdy rodzaj architektury ma swój rodzajów w budynkach sakralnych. Jej rozwiązania techniczne, intelektualne, jak i materiałowe, kształtowały znaczenie współczesnej architektury i uczyły nas zrozumienia jej języka, wraz z jego świeckimi, jak i duchowymi odniesieniami,” (Sudjic, 2011, s. 361) (il.6). Taki punkt widzenia podkreśla rolę sacrum w codziennych strukturach przestrzennych i w życiu codziennym ludzi. Ta transcendentalność jakkolwiek rozumiana odgrywa znaczącą rolę w naszym działaniu. Szczególnie w odniesieniu do środowiska mieszkaniowego zyskuje nowe znaczenia w zestawieniu z zasadą zrównoważonego rozwoju. Znaczenie pojęcia zamieszkiwania zostaje opisane na nowo, zredefiniowane oraz uświadamia na nowo wagę dobrostanu bazującego na koegzystencji ze środowiskiem przyrodniczym. „(...) istnieje także poziom odniesienia, na którym architektura definiuje nastrój: by tworzyć poczucie przestrzeni i oczekiwania, szacunku, który jest niezbędny by jednostka czuła, że przekracza wymiar doczesności i przez chwilę była zdolna odczuć sacrum.” (Sudjic, 2011, 360). Sudjic odnosi to do budynków sakralnych, ale takie spojrzenie może dotyczyć również wielu decyzji projektowych w architekturze i urbanistyce zespołów mieszkaniowych, oraz tłumaczyć ich wymiar przestrzenny. Jednocześnie możemy obserwować zmianę świadomości kreowania przestrzeni miejskich opartych na analizie oddziaływania neoliberalnej ekonomii na środowisko naturalne i życie pojedynczego człowieka (np. Dawson, 2018; Dobereiner, 2019; Sennett, 2018). Dobereiner, architekt i członek Królewskiego Stowarzyszenia Sztuki cytuje Monteskiusza: „Człowiek nie może stworzyć robaka, ale bogów może kreować tuzinami.” (Dobereiner, 2019, 72), podkreślając że wolny rynek podniesiony do roli Boga doprowadził nas skraj katastrofy klimatycznej. (Dobereiner, 2019, 72-73).

Wnioski

Zasada rozwoju zrównoważonego została sformułowana w 1987 roku (Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, 1987) i od tego momentu rozpoczęła długi etap docierania do powszechnej świadomości, zarówno profesjonalistów, jak i społeczeństwa w ogóle. Jak dotąd zrozumienie, że zmiana postępowania jest konieczna postępuje dość wolno. Zasada bywa używana instrumentalnie i powierzchownie, bywa przeinaczana albo wprowadzana w zredukowanej i bardzo technokratycznej formie. Bardziej duchowe rozumienie zagadnień powiązanych z przestrzenią bywa komentowane przez filozofów, którzy

meanings when confronted with the principles of sustainable development. The sense of dwelling as a notion is rewritten, redefined, and shows anew the significance of well-being based on the coexistence of the natural habitat. ‘(...) there is also a level on which architecture is used to define a mood: to create a sense of space and expectation, of reverence, that serves to make individuals feel that they have been transported out of the everyday world and are for a moment open to the sacred.’ (Sudjic, 2011, p. 360). Sudjic applies it to sacred buildings, but such a view can also explain many changes and design decisions in architectural and urban housing projects. At the same time, we can see an awareness change in the approach to the design of urban spaces (f. ex.: Dawson, 2018; Dobereiner, 2019; Sennett, 2018, to name a few) based on an analysis of the influence of the neoliberal economy on the environment and the life of an individual. Dobereiner, an architect and a Fellow of the Royal Society of Arts, cites Montaigne – ‘Man cannot make a worm, but he makes gods by the dozen.’ (Dobereiner, 2019, 72) stating that the free market upheaved to a god-like role brought us on the verge of the climate collapse (Dobereiner, 2019, 72-73).

Conclusions

The principle of sustainable development was formulated in 1987 (Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future, 1987) and since then began its long way to reaching the shared awareness of both professionals and the general public. Still, the understanding of the necessary approach change is coming slowly. The use of the principle is often superficial and misinterpreted or implemented in a reduced, technocratic way. A more spiritual understanding of space-related issues is eventually commented upon by philosophers who, such as Peter Sloterdijk, reason about the shared meaning of the world and a house (Sloterdijk, 2014, p. 231). For others, the holy in the space remains hidden. As hidden from the common awareness is the beginning of the use of the sustainable development principle as a new sacred in all everyday dealings, as an overwhelming rule necessary for the survival of humanity.

Analysis of theoretical texts and proclamations and the everyday architectural and urban design practice shows a deep divide and misinterpretation in the application to reality of what builds the essence of the notion of sustainability. This problem occurs just at the core of the understanding of ecology (the base of the sustainable development principle). And ecology is defined through holistic thinking, process (the change in time), and relations or links between all actors or elements and their surroundings. There are so many aspects to consider that we hide behind the computers gathering the data, evidently unable to act consciously and with absolute convenience that we have to change our understanding of what a valuable life is. The architectural design, also of

tak jak Peter Sloterdijk zastanawiają się nad współdzielonym pojęciem świata zewnętrznego i domu (Sloterdijk, 2014, s. 231). Dla innych sacrum w przestrzeni pozostaje ukryte. Tak jak ukryte w powszechnej świadomości pozostaje umacnianie się w roli nowego sacrum zasady zrównoważonego rozwoju rozlewające się na wszystkie dziedziny życia w postaci wszechogarniającej idei niezbędnej ludzkości do przetrwania. Analiza tekstów teoretycznych czy manifestów twórczych oraz codziennej praktyki architektonicznej i urbanistycznej ukazuje istnienie głębokiego rozdźwięku pomiędzy praktycznym zastosowaniem a istotą pojęcia zrównoważonego rozwoju. Ten problem leży u podstaw samego rozumienia pojęcia ekologii, stanowiącego podstawę definiowania rozwoju zrównoważonego. Ekologia jako pojęcie opiera się na myśleniu holistycznym, procesie rozumianym jako zmiana w czasie oraz powiązaniach pomiędzy poszczególnymi uczestnikami, elementami czy wreszcie otoczeniem. Istnieje tak wiele aspektów, które należy uwzględnić, że zaczęliśmy się ukrywać za komputerami zdolnymi przetwarzać te ilości danych, ewidentnie nie będąc zdolnymi, by działać świadomie i ze zrozumieniem niezbędności własnej zmiany w rozumieniu na czym polega wartościowe życie. Projektowanie architektoniczne, także w odniesieniu do środowiska mieszkaniowego, wpadło w pułapkę technokratycznych procedur oraz certyfikacji (oczywiście firmowanej jako ekologiczna), coraz bardziej porzucając istotę tego co ludzkie i tego co stanowi sacrum. Zmiany w podejściu do projektowania są niezbędne by osiągnąć efektywność energetyczną albo wprowadzić zasady gospodarki zamkniętego obiegu. Ale z powodu skomplikowania przepływów danych wymaganych dla rzeczywistego zastosowania myślenia holistycznego w praktyce projektowej można zaobserwować, iż rutyna procesu projektowania coraz bardziej zaczyna przypominać wytarte formuły pozbawione istoty ich treści, podobnie jak bezmyślnie powtarzany różaniec.

Encyklopedia Britannica definiuje sacrum jako siłę, istotę lub dziedzinę rozumianą przez osobę religijną jako centrum egzystencji oraz **dającą efekt przemiany w życiu i przeznaczeniu tej osoby**¹ (Streng, 2019). Obecnie taki efekt zmiany generuje (mimo wszystkich problemów) podejście ekologiczne do zagadnień projektowych. Ale jak zauważa Olga Tokarczuk, komentując nielimitowany dostęp do wiedzy (której dostępność powszechną od wieków uważano za źródło dobrobytu i rozwiązanie wszelkich problemów) za pomocą Internetu: „Spełnione marzenia często nas rozczarowują.” (Tokarczuk, 2019, 9). Taka zapowiedź możliwego skutku naszych działań uświadamia skalę wyzwań stojących przed światem, gdzie zmiana ogólnych reguł postępowania i niezbędność przestrzegania, nie tylko głoszonych, a realnie przeżywanych wartości jest pilną koniecznością.

PRZYPISY

¹ podkreślenie tekstu pochodzi od autorki artykułu

LITERATURA / REFERENCES

- [1] Aravena, A., Iacobelli A., 2016, *Elemental: Incremental Housing and Participatory Design Manual*, Ostfildern: Hatje Cantz.
 [2] Bauman Z., 2000, *Globalizacja: I co z tego dla ludzi wynika*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
 [3] Bauman Z., 2008, *Zindywidualizowane społeczeństwo*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
 [4] Bell B., Wakeford K., ed., 2008, *Expanding Architecture: Design as Activism*, New York: Metropolis Books.

Il.6. Rzym, Włochy. Budynek MACRO (Museo di arte contemporanea di Roma, arch. Odile Decq, 2010). Liście drzew jako baldachim nad wejściem do budynku przypominające rozwiązania świetlne latarni w historycznych kościołach takich mistrzów jak Borromini czy Bernini.

Fot.: R. Mikielwicz, 2019

Ill. 6. Rome, Italy. MACRO building (Museo di arte contemporanea di Roma, arch. Odile Decq, 2010). Trees' leaves as a canopy for the entrance remind us of the light solutions of sacral lanterns in historic churches by such masters as Borromini or Bernini. Photo: R. Mikielwicz, 2019

the housing environment, got caught in technocratic procedures and certification (of course labeled as ecological), more and more abandoning the sense of the human and the sacred. Inevitable changes in the approach to design solutions are necessary to achieve the energy efficiency or to establish circular economy. But because of the complications of the data flows required in the holistic approach in the reality of the practice, the routine of the design process starts to be as a worn formula like a rosary repeated without any understanding of its meaning.

As defined in Britannica, the sacred is the power, being, or realm understood by religious persons to be at the core of existence **and to have a transformative effect on their lives and destinies**¹ (Streng, 2019). Such transformative effect nowadays has the environmental approach to design issues (despite all problems). But as Olga Tokarczuk comments about unrestricted access to knowledge (believed through ages to have the power of bringing well-being and solving all human problems) through internet sources: 'A dream fulfilled is often disappointing.' (Tokarczuk, 2019, p. 9). This very accurate prediction of what can happen shows the real challenge in a world where the change in the general attitude toward, not only proclaimed but also lived, values is an urgent necessity.

ENDNOTES

¹ underlined by article's author

[5] Bendyk E., 2020, *W Polsce czyli wszędzie. Rzecz o upadku i przyszłości świata*, Warszawa: POLITYKA Sp. z o.o. SKA.

[6] Benjamin W., 1999 (paperback ed. 2002), *The Arcades Project*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press; *Pasaże*, 2005 wyd. polskie, Tiedemann R. red., Kraków: Wydawnictwo Literackie.

[7] Białkowski A., 2020, *Wstęp do ikonosfery hierofanii*, W: Białkowski A., Białkowska K., Sobieszek B. red., *Ikonosfera*

hierofanii. *Dom a sacrum. Transmisja kulturowa artefaktów sztuki ludowej w rejestracji fotograficznej i antropologicznym opracowaniu tekstowym*, Łódź: Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne Ethnos, pp. 5-8.

[8] Białkowski A., Białkowska K., Sobieszek B. red., *Ikonofera hierofanii. Dom a sacrum. Transmisja kulturowa artefaktów sztuki ludowej w rejestracji fotograficznej i antropologicznym opracowaniu tekstowym*, Łódź: Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne Ethnos.

[9] Blewitt J., 2010, *Understanding Sustainable Development*, London: Earthscan.

[10] Brand S., 1995, *How Buildings Learn: What Happens After They're Built*, New York: Penguin Books.

[11] Cairns S., Jacobs J. M., 2014, *Buildings Must Die: A Perverse View of Architecture*, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

[12] Caparrós M., 2016, *Głód*, Kraków: Wydawnictwo Literackie.

[13] Carlson A., 2009, *Nature & Landscape: An Introduction to Environmental Aesthetics*. New York: Columbia University Press.

[14] Claves G., 2020, *Utopia. The History of an Idea*, London: Thames & Hudson.

[15] Dawson A., 2019, *Extreme Cities. The Peril and Promise of Urban Life in the Age of Climate Change*, London: Verso.

[16] Davies M., 2009, *Planeta slumsów*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Książka i Prasa.

[17] Dobereiner D., 2019, *Organicity. Entropy or Evolution*, Montreal, Chicago, London: Black Rose Books.

[18] Eliade M., 1959, *The Sacred and the Profane. The Nature of Religion. The Significance of Religious Myth, Symbolism and Ritual within Life and Culture*, New York: Harcourt, Brace & World, Inc.

[19] Ellin N. *Integral Urbanism*, 2006, London: Routledge, Taylor & Francis Group.

[20] Franciszek, Ojciec Święty, 2015, *Laudato si': W trosce o wspólny dom*, Kraków: Wydawnictwo m.

[21] Frank U., Lindenmayer V., Loewenberg P., Rocneanu C., eds., 2017, *Hiatus. Architekturen für die Gebrauchte Stadt*, Basel: Birkhäuser.

[22] Habraken, N. J., 2000, *The Structure of the Ordinary: Form and Control in the Built Environment*, ed. J. Teicher. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

[23] Hanzl, M., 2017, *Morphological analysis of urban structures - the cultural approach : case studies of Jewish communities in Lodz and Mazovian voivodeships*. Łódź: Lodz University of Technology Press (Monographs of Lodz University of Technology).

[24] Haught J.F., 1993, *Christianity and Theology* in: Haught J.F., *The Promise of Nature. Ecology and Cosmic Purpose*, Mahwah, NJ: Paulist Press.

[25] Hawken P., Lovins A.B., Lovins L.H., 2010, *Natural Capitalism: The Next Industrial Revolution*, 10. Ed. London: Earthscan.

[26] Hickel J., 2020, *Less is More. How Degrowth Will Save the World*, UK: Penguin Random House.

[27] Hoidn, Barbara, ed., 2016, *DEMO:POLIS: The Right to Public Space*, Zurich: Park Books.

[28] Klein, N. 2014, *This Changes Everything: Capitalism versus the Climate*, New York: Simon & Schuster, 2014.

[29] Kosiński W., 2011, *Architektura sacrum wobec konfliktów, tolerancji i pojednania. Historia, współczesność, perspektywy, Przestrzeń i forma*, nr 15/2011, ss. 7-144.

[30] Latour, B., 2017, *Facing Gaia. Eight Lectures on the New Climatic Regime*, Cambridge: Polity Press.

[31] McDonough W., Braungart M., 2009, *Cradle to Cradle: Remaking the Way We Make Things*, London: Vintage.

[32] Mikielawicz, R., 1999, *Strefa graniczna miasta jako kryterium warunkujące projektowanie urbanistyczne w obszarach obrzeżnych dużych miast na przykładzie aglomeracji łódzkiej*, PhD Dissertation, Politechnika Łódzka, Wydział Budownictwa Architektury i Inżynierii Środowiska.

[33] Rewers E., 2005, *Post-polis. Wstęp do filozofii ponowoczesnego miasta*. Kraków: TAiWPN UNIVERSITAS.

[34] Rockström J., Steffen W., Noone K., Persson A., Stuart Chapin F., Lambin E. F., Lenton T. M., Scheffer M., Folke C., Schnellhuber H.J., Nykvist B., de Witt C.A., Hughes T., van der Leeuw S., Rodhe H., Sörlin S., Snyder P.K., Constanza R., Svedin U., Falkenmark M., Karlberg L., Corell W.R., Fabry V.J., Hansen J., Walker B., Liverman D., Richardson K., Crutzen P., Foley J.A., 2009, *A safe operating space for humanity*, *Nature*, Vol 461 | 24 September 2009, pp. 472-475.

[35] Salingaros N., 2015, *Biophilia and Healing Environments. Healthy Principles for Designing the Build World*, USA: Metropolis, Terrapin Bright Green LLC.

[36] Schumacher P., 2012, *The Autopoiesis of Architecture. A New Agenda for Architecture*, Vol. II, Chichester: John Wiley & Sons Ltd

[37] Scruton, R., 2017, *Zielona filozofia: jak poważnie myśleć o naszej planecie*, Poznań: Wydawnictwo ZYSK I S-KA, 2017.

[38] Sennett R., 2018, *Building and Dwelling. Ethics for the City*, UK: ALLEN LANE.

[39] Shrader-Frechette K. S., McCoy E.D., 1993, *Method in Ecology: Strategies for Conservation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993.

[40] Sloterdijk P., 2014, *Der ästhetische Imperativ. Schriften zur Kunst*, Berlin: Suhrkamp Verlag.

[41] Smil V., 2017, *Energy and Civilization. A History*, Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.

[42] Sudjic D., 2011, *The Edifice Complex. The Architecture of Power*, London: Penguin Books.

[43] Sudjic D., 2014, *B jak Bauhaus. A jak autentyk, b jak bauhaus, c jak cztery kółka. Alfabet współczesności*, Kraków: Wydawnictwo Karakter.

[44] *Śmierć i drugie życie architektury* (leading theme), *Zawód: Architekt*, nr 84, marzec-kwiecień 2022.

[45] *Think Global, Build Social!*, 2013, *Arch+ . Journal for Architecture and Urbanism*, 221/212, Year 46, Vol.46

[46] Tuan, Y.-F., 1987, *Przestrzeń i miejsce*, Warszawa: PIW.

[47] Tuan, Y.-F., 1990, *Topophilia. A Study of Environmental Perception. Attitudes, and Values*. New York: Columbia University Press.

[48] Tokarczuk O., 2016, *Prowadź swój plug przez kości umarłych*, Kraków: Wydawnictwo Literackie

[49] Wigley, E., 2018, *Everyday mobilities and the construction of subjective spiritual geographies in 'Non-places'*, *Mobilities*, 13(3), pp. 411–425.

[50] Zaguła, A., 2013, *Arystotelesowskie i religijne źródła nowego klasycyzmu w architekturze współczesnej*, Łódź: Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej.

[51] Zukin, S., 2010, *Naked City. The Death and Life of Authentic Urban Places*, London: Oxford University Press.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE / ONLINE SOURCES:

[1] Crutzen P.J., Stoermer E.F., 2000, *The "Anthropocene"*, Global Change Newsletter No. 41, ss. 17-18, <http://www.igbp.net/download/18.316f18321323470177580001401/1376383088452/NL41.pdf> (dostęp: 25.04.2022)

[2] Elemental, 2022, *Download: 4 Incremental Housing Projects*, Available at: <http://www.elementalchile.cl/en/> (dostęp: 29.07.2022)

[3] EU MiesAward Grand Parc Bordeaux, 2019, *Transformation of 530 dwellings - Grand Parc Bordeaux*, <https://miesarch.com/work/3889>, (dostęp: 30.04.2022)

[4] Lucchini M., Bonenberg A., 2021, *Projektowanie wewnątrz po pandemii Covid-19: od przycięcia powodowanego odosobnieniem do innowacyjnego podejścia do projektowania przestrzeni domowej/The Home and Covid-19 Pandemic: Domestic Space History and Flexible Design as Factors to Cope with the Seclusion Distress, Housing Environment*, nr 36/2021 PRZESTRZEŃ, ARCHITEKTURA, NATURA / SPACE, ARCHITECTURE, NATURE, pp. 66-84, DOI: 10.4467/25438700SM.21.024.15123

[5] Pritzker Architecture Prize, 2016, *Jury Citation for Alejandro Aravena*, <https://www.pritzkerprize.com/laureates/ale-jan-dro-ara-ve-na> (dostęp: 30.04.2022)

[6] Pritzker Architecture Prize, 2018, *Jury Citation for Balkrishna Doshi*, <https://www.pritzkerprize.com/laureates/balkrishna-doshi> (dostęp: 30.04.2022)

[7] Pritzker Architecture Prize, 2021, *Jury Citation for Anna Vassal and Jaen-Philippe Lacaton*, 2021, <https://www.pritzkerprize.com/laureates/anne-lacaton-and-jean-philippe-vassal> (dostęp: 30.04.2022)

[8] Pritzker Architecture Prize, 2022, *Jury Citation for Francis Kéré*, <https://www.pritzkerprize.com/laureates/diebedo-franciskere> (dostęp: 30.04.2022)

[9] *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*, 1987, UN Documents, <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf> (dostęp: 31.03.2022)

[10] Tokarczuk O., 2019, *The Tender Narrator. Nobel Lecture by Olga Tokarczuk, Nobel Laureate in Literature 2018*, The Nobel Foundation, Svenska Akademien, <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/2018/tokarczuk/lecture/> (dostęp: 20.01.2020)

[11] Greenroofs.com. Connecting the Planet + Living Architecture, 2022, *Santalaia*, <https://www.greenroofs.com/projects/santalaia/> (dostęp: 30.04.2022)

[12] Sarmiento C., Zamorano L., King R., Lobo A., Herrera S., Clerc J., 2014, *TOD (Transit-Oriented Development) Guide for Urban Communities*, <https://wriroscities.org/research/publication/transit-oriented-development-tod-guide-urban-communities> (accessed: 30.04.2022)

[13] Schneyder E., 2021, *Klimaschutz per Möbelhaus*, <https://www.ubm-development.com/magazin/klimaschutz-per-moebelhaus/> (accessed: 30.04.2022)

[14] Shostak O., Drotianko L., Bazova V., 2021, *Transformation of indigenous peoples'. Ecological consciousness*, E3S Web of Conferences 244, 12001 (2021), <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202124412001>

[15] *Small Scale, Big Change: New Architectures of Social Engagement*, 2010, Exhibition information, New York: Museum of Modern Art, <http://www.moma.org/interactives/exhibitions/2010/smallscalebigchange/> (accessed: 15.06.2014)

[16] Streng F.J., 2019, 'sacred' in *Encyclopedia Britannica*, Section: *Sacred–profane and other dichotomies* <https://www.britannica.com/topic/sacred> (accessed: 31.03.2022)